

Iarăși „de” și „dacă”.

(Răspuns dlui Al. Rosetti).

În *Grai și suflet*, vol. II, fasc. 1, p. 183, dl Al. Rosetti își propune să facă o recenziune articolului meu *Conjuncțiile „de” și „dacă”, un capitol de sintaxă românească*, publicat în *Dacoromania*, III, pp. 251—284. Într'adevăr însă, sub pretextul că recensează acest articol, dsa se ocupă mai mult sau aproape numai de un articol mai vechiu al profesorului dsale, de noi toți mult stimatul Domn Mario Roques, anume *Recherches sur les conjonctions conditionnelles să, de, dacă, en Ancien Roumain*, publicat în *Mélanges Chabaneau (Rom. Forsch*, XXIII, 1907, pp. 825—829), pe care-mi impută că nu l-am cunoscut.

Într'adevăr la scrierea articolului meu, aflasem despre articolul dlui Roques din R. Ionașcu, *Gramaticii români*, Iași, 1914, p. 298, unde însă se indică greșit „Romania” în loc de „Rom. Forschungen”. Ori câtă osteneală mi-am dat ca să ajung să văd articolul amintit al dlui Roques, el mi-a rămas inaccesibil până după ce mi-am scris articolul, lucru pe care l-am comunicat personal însuși autorului când l-am întâlnit în Cluj cu vreo jumătate de an înainte de a-și scrie dl Rosetti recenziunea. Deoarece tipărirea *Dacoromaniei* nu așteptă, mi-am dat articolul la tipar așa cum se găseă, scăpându-mi din vedere că, așteptând să găsesc articolul dlui Roques, n'am menționat faptul pe care-l relatez acum.

Mi-am putut câștiga articolul dlui Roques numai după apariția *Dacoromaniei* III și, văzându-l, am constatat cu bucurie că pe urma lui, chiar dacă l-aș fi avut la timp, n'ar fi trebuit să schimb nimic în articolul pe care-l scrisesem făcându-mi cercetările în mod independent de cele ale dlui Roques. Într'adevăr din comparația obiectivă a celor două articole se poate constata că în al meu cercetările sânt duse mult mai departe și nu este vorba numai de „rezultate asemănătoare” cu cele ale dlui Roques, cum zice dl Rosetti, ci de o seamă de contribuții și explicări cu totul nouă, care nu pot fi cuprinse în cuvintele „aducând exemple nouă din textele moderne și din dialectele sud-dunărene”, puse de dl Rosetti lângă celelalte două cuvinte citate mai nainte. Dl Roques constată că: „L'origine de *de* est très obscure; celle de *dacă* (anciennement *deca*, *deaca*), que l'on a expliqué par la

composition *de* + *ca*, est encore matière à controverses“ (p. 825). În privința explicării originii lui *de* ipotetic etc. din *de* coordina-tiv, considerat ca un împrumut albanez sau ca un rest traco-dacic (cf. alb. *de*, *ede*; turc. *de* „und“, „auch“), explicare admisă de W. Meyer-Lübke, Sandfeld-Jensen și Dimand, dl Roques e de părerea că „Cette explication n'a rien en soi d'in vraisemblable: d'autres langues attribuent une valeur ipotétique à de simples particules de liaison; ce n'est pas là cependant un phénomène assés général pour qu'il puisse se passer de toute confirmation particulière“ (p. 825). Dl Roques caută să găsească ceva potrivit pentru confirmarea fenomenului acestuia în lupta lui *de* pentru substitu-irea lui *să*, căci în anumite poziții în frază, mai ales când subordonata urmează după principală sau când e urmarea altor propozițiuni, se poate ca conjuncția *să* aibă „le sens „de même“ plutôt que celui de „et““ (p. 825). Având în vedere acest scop, fără a se depărtă prea mult de Dimand, dl Roques urmărește aceste conjuncții în textele noastre vechi (*Apostolul de la Voroneț*, *Psaltirea Scheiană*, *Ps. lui Coresi*, *Ps. Voronețeană*, *Evangelheliarul lui Coresi*, *Cuvente den bătrâni*, *Analectele* lui Cipariu, *Chrestomatia* lui Gaster și *Bibliografia românească veche*) și constată că sensul condițional al lui *de* și substitu-irea acestuia în locul lui *să* nu s'a ivit înainte de apariția celor mai vechi texte românești, cum crede Meyer-Lübke, ci că alături de cel coordina-tiv s'a dezvoltat mai întâiu cel temporal și numai după aceasta cel condițional. Acest fel de a gândi al dlui Roques e clar chiar și numai din următorul scurt pasaj care se rapoartă la *Apostolul de la Voroneț*: „*De* est assés fréquent comme particule coordinante; mais il apparait quelquefois aussi comme conjonction de subordination“ (p. 826). În 3 din cele 6 exemple înșirate în glosarul lui Sbiera *de* „a certainement une valeur temporelle“ (p. 826—7). În legătura *de se* „*de* suit dès lors à titre de particule de liaison, comme ailleurs *e* ou *și*“ (p. 828). Același e mersul gândirii dlui Roques și cu privire la celelalte texte vechi. Uzul deosebit al conjuncțiilor *de să* și *dacă* în textele românești vechi apoi, crede el, poate să dea lămuriri asupra autorilor de care și a locului unde s'au tradus acestea. De pildă, *Evangelheliarul* lui Coresi nu poate fi opera unui singur traducător, căci „l'évangile de Mathieu au moins représente un état linguistique autre que les trois suivants“ (p. 833) ș. a. m. d.

În rezumat dl Roques constată :

„a) Deus textes (Actes et Psautier) ignorent complètement *de* conditionnel; ce sont précisément ceux qu'on a considérés comme les plus anciens textes roumains¹;

b) Les Évangiles, texte complexe e représentant des états linguistiques divers, mais qui ne peuvent être postérieurs à 1561, nous montrent *de* en lutte avec *să*;

c) Les progrès de *de* ne sont pas également rapides sur tous les points et la façon même dont le lutte est engagée ne paraît pas confirmer l'ipotèse de l'identité de *de* conditionnel et de *de* coordonnant;

d) Elle donnerait plutôt à penser que la conjonction slave *da* a joué un rôle dans l'histoire du *de* conditionnel roumain“.

Singurul punct în care ne „*asemănăm*“ cu dl Roques este faptul că cercetarea atentă a textelor celor mai vechi ne-a dus pe amândoi la rezultatul că *de* temporal e mai vechiu decât celelalte feluri ale acestei conjuncții, în special e mai vechiu decât *de* condițional. Dar eu dau un exemplu sigur de *de* condițional și din *Psaltirea Scheiană* (p 80—81).

Incolo rezultatele mele sânt cu totul altele :

1. Arăt originea latină a conjuncției *de*, explicând-o dint'un adverb identic cu prepoziția *de*, care „înseamnă punctul de despărțire și plecare, începutul, nu numai în spațiu, ci și în timp“ (p. 254—6).

2. Dovedesc că din acest adverb temporal pus în fruntea unei propozițiuni s'a putut desvoltă și s'a desvoltat conjuncțiunea temporală *de* cu sensul „din momentul în care, de vreme ce“, iar din sensul temporal se explică în mod firesc toate celelalte sensuri ale acestei conjuncții. Dacă propozițiunea secundară a precedat, *de* s'a înțeles mai mult temporal, condițional, concesiv, și cauzal; dacă a urmat, s'a înțeles mai mult consecutiv, final, relativ, atributiv și obiectiv. În sfârșit, ca și *să* de la conjunctiv, *de*, slăbind, a ajuns cu timpul să nu aibă vreo însemnare deosebită, ci numai să lege, de propozițiunile lor principale, propozițiunile secundare subiective, obiective, atributive ori cu funcțiuni modale.

¹ Il ne faut pas oublier que les traits d'apparence archaïque peuvent i être simplement dialectaux.

3. Nu admit deci sensul c o o r d i n a t i v al lui *de* în felul cum îl admite Meyer-Lübke, Sandfeld-Jensen, Dimand și Roques. Acesta e numai aparent și a fost scos forțat sau a fost plăsmuit de filologii care-l asemănau greșit pe *de* cu *și*, care din paratactic, cum este, a ajuns în anumite legături consecutiv.

4) Arăt, că albanezul *de*, *ede* este identic ca origine și dezvoltare cu românescul *de*, explicare cu totul nouă, deosebită de a celorlalți cercetători.

5) Pentru mine lupta dintre *de* și *să* este numai un accident secundar, nu chestiunea principală ca pentru dl Roques; mă interesează mai mult măsura și modul cum a influențat *să* dezvoltarea lui *de* din temporal în condițional și mai ales în final.

6) În vreme ce dl Roques nu insistă aproape de loc asupra lui *dacă*, eu mă ocup de el amănunțit.

7) Explic originea lui *dacă* din *de + ca* și arăt cum trebuie înțeleasă partea din urmă a acestui compus, căci mai înainte nu fusese explicată corect și, mai ales, complet. În acest scop insist asupra paralelelor *de când*, *de cum*, *de îndată ce* și ar. *dicara*, pentru partea din urmă a căruia dau iarăși o explicare nouă.

8) Ca și la *de*, și la *dacă* găsesc că sensul temporal și apoi cel condițional sânt cele mai vechi, fiind proprii și elementului simplu *ca*. Din aceste două sensuri s'au dezvoltat cel causal, concesiv, ipotetic și de simplă copulă între propozițiunile principale și cele subordonate obiective și atributive.

9) Arăt cum s'a dezvoltat din punct de vedere fonetic *deca* până la *dacă* (*deca*, *deaca*, *daca*, *deacă*, *dacă*).

10) Exemplele atât pentru *de* cât și pentru *dacă*, le dau nu numai din textele vechi, ci și din cele nouă și din dialecte, făcând astfel întreagă istoria celor două conjuncțiuni.

Cred că această scurtă înșirare ajunge pentru a evidenția deosebirea dintre cele două lucrări și pentru ca oricine să se convingă că nu e vorba numai de „rezultate asemănătoare“, ci de o seamă de „contribuții nouă“, pentru care cred că a meritat să scriu articolul în chestiune. Faptul că n'am utilizat articolul dlui Roques nu schimbă de loc economia și, mi-se pare, nici valoarea articolului, pe care las să o judece alții.

Și acum câteva observări de amănunt.

Dl Rosetti scrie după dl Roques: „Funcțiunea condițională a acestei conjuncțiuni (e vorba de *de*) se explică pornindu-se de

la funcțiunea ei temporală. La această schimbare de funcțiune e probabil că a contribuit conjuncțiunea v.-sl. *da*. Dar v.-sl. *da* înseamnă la origine „așa“, apoi „și“, „așa că“, „ca“, „pentru ca“ și exprimă o dorință, o inovație sau exhortație. Din sensul consecutiv și final al lui *da* s'a dezvoltat apoi sensul temporal, iar din acesta, mai târziu, cel ipotetic sau condițional și cel concesiv (cf. Vondrak, *Vergleichende Slavische Grammatik*, vol. II, Göttingen, 1908, pp. 464 - 495; Berneker, *SEW.*, p. 175). Dezvoltarea slavului *da* este deci întru toate asemănătoare cu aceea a românescului *să* < *si*, care ca și sic (< *si*-ce), cu care e înrudit, a însemnat la origine „așa“ (cf. Walde, *LEWb*, s. v. și A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1921, p. 170—1). Dacă așa dar s'ar fi exercitat vreo influență în privința dezvoltării sensului lui *de* în seria în care s'au dezvoltat cele ale v.-sl. *da*, ea ar fi putut veni și de la românescul *să*. Afară de aceea influența v.-sl. *da* ar fi trebuit să se manifesteze nu numai în privința sensului condițional, cum crede dl Roques, ci și a celui consecutiv și final, cum crede Dimand. Dar cum am arătat în articolul meu (p. 265), această influență nu eră necesară pentru ca să se desvolte deosebitele sensuri ale lui *de*, care, în întregimea lui, s'au ivit cu totul în altă serie decât acele ale v.-sl. *da*. Ele s'au putut desvoltă în mod organic din sensul temporal al acestuia.

Cu pasajul „In *Dacoromânia*, I, 378, S. Pușcariu a arătat, că diftongarea lui *e* înaintea lui *a* final nu e probată, pentru că nu știm dacă în acel moment vocala finală eră *a* sau *ă*“ dl Rosetti vrea să-mi dea de'nțeles că n'am înțeles bine pe dl Pușcariu când am scris pe p. 278: „Din mutarea accentului de pe silaba ultimă pe penultima a rezultat forma *deaca*, care probează că metafonia *e* > *ea* se putea produce nu numai înainte de *ă*, *e* din silaba următoare, cum crede Iordan, *Diftongarea lui e și o accentuați în pozițiile ă, e*, Iași, 1921, p. 36, ci și înainte de *a*, cum crede Pușcariu, *Dacoromania* I, 378“. Mi-e ușor de probat că cel ce n'a înțeles pe dl Pușcariu nu sânt eu, ci dl Rosetti. Intr'adevăr dl Pușcariu combate părerea amintită a lui Iordan. Evident, nu o poate combate decât în sensul, că există diftongarea *e* > *ea* și înainte de *a*. Dl Pușcariu e atât de sigur de această părere a sa încât pe *ă* nici nu-l pune decât în paranteze după *a*: „Cauza care produce metafonia — și a celor mai multe diftongări — este, precum s'a recunoscut de mult, ac-

centul. Condițiile sânt un *a* (*ă*) sau *e* în silaba următoare . . . In cazuri ca *acela*, arom. *acmófe*, accentul eră odinioară pe silaba finală, caré eră un adverb demonstrativ; s'a pronunțat deci *acelà*, ca franc. *celui-là* (cf. *Dacoromania* p. 182 n.). Din faptul că nu avem *aceala* nu putem deduce că *a* următor nu produce diftongare. In general mi se pare oțioasă discuția dacă numai *ă* sau și *a* se poate consideră ca pricină a metafoniei. Cine ne poate spune dacă pe vremea când a început diftongarea, *a* final neaccentuat se pronunță *a* sau *ă* (cum crede I., p. 86)?¹. Intrebarea aceasta retorică e pusă deci tocmai pentru că diftongarea *ea* înainte de *a* e considerată ca sigură, nu invers, cum crede dl Rosetti. Dl Pușcariu continuă pe p. 380: „Intr'adevăr, din punct de vedere fonetic. prefacerea lui *e* și *o* în *ea* și *oa* înaintea unui *a* următor o înțelegem ușor ca produsul unei acomodări organice, ca o potrivire prea timpurie a organelor de articulație pentru poziția următoare. E. Herzog (*Streitfragen*, p. 31) citează și din alte limbi cazuri de diftongare analogă, în care noul diftong cuprinde în partea primă vocala originală, iar în partea a doua vocala din silaba următoare, d. ex. în vechea-nordică *berga* > *bearga*, în anglo-saxonă *herot* > *heorot*, etc.“. Scriind o recenziune despre I. Iordan, *Rumänische Toponomastik*, I Teil, Bonn u. Leipzig, 1924, în revista *Litteris*, vol. II, No. 2. (Sept. 1925), p. 183, dl Pușcariu spune clar: „S. 2. Verfasser glaubt, trotz des von mir erhobenen Bedenkens, dass die Berechnung von *e* und *o* nur vor folgendem *ă*, nicht auch vor *a* stattfand. Den Gegenbeweis bringt jetzt N. Drăganu in „Dacoromania“ III, 278 (*de + ca* > *deaca*). Ein zweites Beispiel ist aromunisch *eara* > *erat* (mit Bewahrung der alten Betonung und Erhaltung des nachtonigen *a* nach Analogie der übrigen Imperfekta“¹.

Prin pasagiul » Un „decalc“ lingvistic de pe sârbo-cr. *dako*, admis de P. Skok (*Arh. f. slav. Phil.*, XXXVII, 91), pare exclus. e mai probabil că avem de a face cu un paralelism « dl Rosetti vrea să atragă atenția cetitorilor că nu citez acest articol al lui Skok, probabil pentru că nu-l cunosc. Intr'adevăr însă n'aveam de ce să citez pe Skok, deoarece el nu face decât

¹ Mai adaug acum pe arom. *Yara*, *eara* alături de *Yară* (< *e r a > engad. *er*, prov *er(a)* „auch“, „jetzt“, „nun“, cf. Meyer-Lübke, *Rom. Gram.* II, § 495; *REW.*, No. 2886), dacă nu cumva *a* din acest *Yara*, *eara* este ulterior după analogia lui *cara*, *dî cara* etc. Observ că metafonia aromânescului *earam*, *Yaram*, alături de *ram*, *iram*, megl. *ăiram* mi-o comunicase și dl Th. Capidan înainte de apariția recenziunii d-lui Pușcariu din *Litteris*, I. c.

să reproducă o părere mai veche a lui Cihac (vol. II, p. 89), pe care-l citam. Pe urmă chestiunea acestui s.-cr. *dako* < v.-sl. *dakz* nu e lămurită nici pentru limbile slavice și sânt filologi care îl consideră chiar ca un împrumut din românește (cf. Berneker, *SEW.*, p. 177; apoi Miklosich, *Et. wb.*, p. 39 și Vondrák, *o. c.*, p. 440).

În sfârșit în ultimul pasagiu, lăsând iarăși să se înțeleagă că nu-l cunosc, mi se cere să citez „asupra tendințelor generale care provoacă reînnoirea conjuncțiilor“ un studiu mai nou al unui alt distins profesor al dlui Rosetti, *Le renouvellement des conjonctions* al dlui A. Meillet, publicat în *Annuaire de l'École pratique de Hautes Études* (1915—1916), pp. 9—28. Dl Rosetti se înșeală însă dacă crede că nu cunoșteam articolul dlui Meillet. El a fost reprodus doar și în *Linguistique historique et linguistique générale*, pp. 159—175 și astfel a ajuns și până la Cluj. Dar nu înțeleg pentru ce ar fi trebuit să citez articolul dlui Meillet. Pentru pasajul: „Les origines des conjonctions sont d'une diversité infinie, on le sait. Il n'y a pas d'espèce de mot qui ne puisse livrer conjonctions“, singurul pe care l-aș fi putut întrebuința din întreg articolul? Apoi ceea ce se spune în acest pasaj au mai spus-o și alții înaintea dlui Meillet. Și dacă citam articolul dlui Meillet, ar fi trebuit să citez și pe Paul (*Prinzipien der Sprachgeschichte*, § 119, 211 și 259—261), Wundt (*Völkerpsychologie*, vol. II, *Die Sprache*, partea II, ed. IV, Leipzig, 1922, p. 219—221 etc.), Delbrück (*Vergleichende Syntax*, Strassburg, 1893—1900, I 5; II 433—435, 436, 437; și mai ales 428—433), Jac. v. Ginneken (*Principes de linguistique psychologique*, Paris, 1907, pp. 132—146, 148—150, 161, 167, 171, 175, 198, 522—525), W. Meyer-Lübke (*Rom. Gramm.*, III, § 562—641) etc. Dar unde am ajunge în acest chip, când știința este atât de înaintată și bibliografia așa de vastă? Ori câte cărți aș cită, tot s'ar mai găsi una, pe care n'am citat-o.

Ori ce recenziune cred că se face înainte de toate pentruca să facă cunoscută lucrarea pe care o discută, cu părțile ei bune și cu rectificarea celor rele. Din întreagă recenziunea dlui Rosetti însă nu rămân decât trei rânduri care privesc într'adevăr lucrarea mea și împotriva căroră nu se poate ridică obiecțiune. Și atunci întreb: *cui prodest?*

Am avut pilejul să cunosc și recensii obiective din partea dlui Rosetti și nădăjduesc că în acelea pe care a început a le publică în *Revue de linguistique romane* dsa va reveni la vechea obiectivitate.

N. Drăganu.